



**Universum Historiae et Archeologiae**  
**The Universe of History and Archeology**  
**Універсум історії та археології**  
**Универсум истории и археологии**

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 2, pp. 70–84

DOI 10.15421/26210421

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477) «1921/1928»

## **Іноваційний досвід непу: уроки для сучасності**

**О. М. Бут**

доктор історичних наук, професор  
 ORCID: 0000-0003-0562-0666  
 ResearcherID: AAJ-9753-2020  
 o.but@donnu.edu.ua

*Донецький національний університет імені  
 Василя Стуса*

*вул. Грушевського, 2, м. Вінниця, Україна, 21050*

**К. В. Нікітенко**

доктор історичних наук, доцент  
 ORCID: 0000-0002-5801-6131  
 nickn@i.ua

*Львівська національна академія мистецтв  
 вул. Кубійовича, 38, м. Львів, Україна, 79011*

**Анотація.** *Мета статті:* привернути увагу до уроків непу, як недостатньо вивчених і узагальнених у контексті розвитку економіки радянської України. Це дасть змогу на базі глибшого пізнання історії суперечливої міжвоєнної доби краще зрозуміти сутність стратегічних перетворень на сучасному етапі: уникнути труднощів і прорахунків при їх здійсненні. *Методи:* історико-типологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний. *Основні результати:* показано розробку та виправлення стратегічного соціально-економічного реформування в умовах відбудови

народного господарства на початку попереднього століття. Доведено, що всі інструменти ринкової економіки в умовах тоталітарного суспільства могли існувати лише номінально. Несприйняття ідей В. Леніна, викладених у статті «Про кооперацію», фіксація лише на його поглядах часів «раннього непу», орієнтація на адміністративні, репресивні заходи призвели до того, що всі задекларовані заклики про підтримку багатокладної економіки мали надзвичайно низький рівень перетворення в конкретні справи. Також наведено приклади успішних ініціатив у сучасних умовах завзятих підприємців, представників малого й середнього бізнесу, пошуку шляхів соціально-економічного виживання в екстремальних умовах боротьби проти COVID-19. *Висновки:* господарчі державні органи, взявши на себе функції головного керівника та координатора всієї економічної діяльності, разом з тим поставили її у вузькі рамки залежності від ідеологічно-політичних рішень. Тоталітарна система та будь-які прояви приватної ініціативи стали несумісними явищами. Уроки непу переконливо доводять, що фермерство, малий і середній бізнес – «основа-основ» будь-якого розвиненого суспільства, сьогодні знову (як і сто років тому) недооцінені й потребують системної державної підтримки. *Практичне значення:* вагомість обраної теми зумовлена можливістю використання досвіду минулого у проведенні сучасних соціально-економічних трансформацій суспільства. *Тип статті:* дослідницька.

**Ключові слова:** Нова економічна політика; Криза; Реформи; Кооперація; Підприємець.

*Надійшла до редколегії 15.10.2021*

*Прорецензована 21.11.2021*

*Рекомендована до друку 24.12.2021*



**Universum Historiae et Archeologiae**  
**The Universe of History and Archeology**  
**Універсум історії та археології**  
**Универсум истории и археологии**

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 2, pp. 70–84

DOI 10.15421/26210421

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK 508

**Innovative Experience of the NEP:  
 lessons for the present**

***O. M. But***

Sc. D. (History), Professor  
 ORCID: 0000-0003-0562-0666  
 ResearcherID: AAJ-9753-2020  
 o.but@donnu.edu.ua

*Vasyl' Stus Donetsk National University 21  
 street Hrushevsky, Vinnytsia, Ukraine, 21021*

***K. V. Nikitenko***

Sc. D. (History), docent  
 ORCID: 0000-0002-5801-6131  
 nickn@i.ua

*Lviv National Academy of Arts  
 Kubiyovycha street, 38, Lviv, Ukraine, 79011*

**Abstract.** *The aim of the article:* to draw attention to the lessons of the New Economic Policy, as insufficiently studied and generalized in the context of the development of the economy of Soviet Ukraine. This will allow, on the basis of deeper knowledge of history of the controversial interwar period, to understand the essence of strategic transformations at the present stage better, to avoid difficulties and miscalculations in their implementation. *Research methods:* historical-typological, historical-genetic, historical-comparative. *Main results:* The

research proves that all instruments of market economy in a totalitarian society could exist only nominally. Non-acceptance of Lenin's ideas set forth in the article «On Cooperation», fixation only on his views regarding the «early NEP», focus on administrative, repressive measures led to the fact that all the declared calls to support cooperative economy had an extremely low level of transformation into real supportive actions. The examples of successful initiatives of hard-working entrepreneurs, representatives of small and medium-sized businesses to find ways of socio-economic survival in the extreme conditions of the fight against COVID-19 are given. *Concise conclusions:* Government agencies administering economy took on the functions of chief executives, coordinating all economic activities, at the same time, putting it in a narrow framework of dependence on the Soviet state's ideological and political decisions. The totalitarian system and any manifestations of private initiative were incompatible. The lessons of the NEP convincingly prove that free farming, small and medium business – the «foundation» of any developed society, – are underestimated today (as they were a hundred years ago) and require systematic state support. *Practical meaning:* the importance of the chosen topic is predetermined by the possibility of using the past economic experience in carrying out modern socio-economic transformations of society. *Type of article:* research article.

**Keywords:** *New economic policy; Crisis; Reforms; Cooperation; Entrepreneur.*

*Received 15.10.2021*

*Reviewed 21.11.2021*

*Accepted 24.12.2021*

**Постановка проблеми.** Розвиток перспективної моделі національної економіки, проведення економічного реформування, зростання промислового потенціалу країни – все це є неможливим без скрупульозного наукового аналізу та використання історичного досвіду методів управління. Оптимальне, виважене поєднання ринкових і державних регуляторів дає можливість досягати високої ефективності стабільного економічного розвитку. У березні 2021 р. виповнилося 100 років взяття курсу України на реалізацію радянського непу. Тридцятирічний пошук стратегічного напрямку соціально-економічного розвитку з моменту проголошення незалежності України все більше повертає увагу до уроків сторічної давнини. Одним із цікавих періодів став радянський неп, до дослідження якого мають пряме відношення автори цього повідомлення. Вагомість обраної теми зумовлена також можливістю використання досвіду минулого у проведенні сучасних соціально-економічних трансформацій суспільства. Процес формування ринкової економіки вимагає вироблення і впровадження виваженої й науково обґрунтованої соціально-економічної політики, з урахуванням як глобальних світових економічних перетворень, так і специфічних особливостей українського суспільства. У цьому контексті важливим є вивчення та неупереджений, критичний аналіз з метою практичного використання того різнопланового (як позитивного, так і негативного) досвіду регулювання економіки: адміністративного, податкового, кредитового тощо, накопиченого в період непу. До того ж критичний аналіз набутого досвіду створює умови для вироблення конкретних наукових рекомендацій щодо подальшого розвитку недержавних форм власності в сучасних умовах.

**Історіографія.** На сьогодні існує чимало літератури вітчизняних і зарубіжних авторів – істориків, політологів, економістів, – присвяченої непу. Ще на межі 1990-х рр. з'явилися перші спроби дослідження з нових для радянської історіографії методологічних позицій і на основі нового, невідомого раніше фактичного та документального матеріалу, глибокого прочитання опублікованих документів і новітньої літератури переосмислити особливості соціально-економічного розвитку України у відбудовний період. Ідеться про монографії та підготовлені дисертації: С. Ляха (Лях, С.Р., 1990), О. Бута (Бут, О., 1998; Бут, О., 2002; Бут, О., 2008), В. Калініченка (Калініченко, В.В., 1997), Сушка О. (Сушко, О.О., 2003). В. Нікольський та В. Ізюмов дослідили проблематику непу в регіональному аспекті (Нікольський, В.Н., Ізюмов, В., 1992). Найяскравіший внесок у дослідження радянського непу зробили українські автори З. Лихолобова

(Лихолобова, З.Г., 1992, сс. 3–22), Л. Нізова (Нізова, Л.В., 1993), В. Колесник, В. Коцур та Г. Коцур склали історіографію нової політики (Колесник, В.Ф., Коцур, В.П., Коцур, Г.Г., 2002). Важливим доказом змін у діях стосовно кооперації в умовах пізнього непу слугують кандидатська та докторська дисертації К. Нікітенка (Нікітенко, К., 2008; Нікітенко, К., 2013). Серед розвідок виділяються фундаментальні праці С. Кульчицького (Кульчицький, С., 1995; Кульчицький, С., 1996; Кульчицький, С., 1999; Кульчицький, С., 2013). Дослідник на підставі значної кількості невідомих раніше архівних документів, введених до наукового обігу вперше, не лише висвітлює багато суперечливих та малодосліджених питань, але й поставив завдання щодо подолання історичною наукою стереотипів тоталітарної ідеології. Висновки автора не просто доповнюють існуючу парадигму історичного минулого, а переглядають саму концепцію радянської історіографії, висуваючи на перший план принципи об'єктивності, неупередженості та наукової обґрунтованості. Важливим є наголос автора на помилковості ідеалізації державного сектора, недооцінки приватників і кооперації.

Інтерес представляють роботи таких дослідників: Є. Гімпельсон (Гімпельсон, Е., 2000), Ю. Поляков (Поляков, Ю.А., 1982), О. Моргун (Моргун, О., 1966), І. Витанович (Витанович, І., 1964), І. Коропецький (Коропецький, І.С., 1995), праця колективу на чолі з О. Яковлевим (Россия нэповская / под общей редакцией академика А.Н. Яковлева, 2002) та ін. Плідну роботу з дослідження проблем непу ведуть також і вчені з далекого зарубіжжя: Р. Девіс (Дэвис, Р.У., 1990, сс. 75–84), Д. Кейнс (Кейнс, Д., 1991, сс. 137–149), В. Ойкен (Ойкен, В., 1995). Проте, оскільки ці наукові розвідки загалом присвячувалися політиці Радянської влади, інформація про Україну мала переважно фрагментарний характер і була пов'язана, передусім, з оцінкою загальнодержавної політики. Зауважимо, що для західних дослідників, які не були «зв'язані» марксистсько-ленінською доктриною, були характерні критичність оцінок, наукова виваженість при розгляді питання. Зокрема, важко не погодитися з висновками німецького економіста Вальтера Ойкена, який вивів теорію загальних для всіх країн «моментів кризи», та зазначав, що в історії є певні моменти, які на роки вперед задають напрямок в економічній політиці та й не лише в ній самій. Саме такі умови, на його думку, склалися в Радянському Союзі в період 1917–1928 рр., коли розклад політичних сил дозволив приймати принципові рішення, що давали початок цілому ланцюжку взаємопов'язаних наступних політико-економічних перетворень. Аналізуючи неп, В. Ойкен називав

його «політикою експериментів» і зазначив, що економічна політика може бути вільною і ставати над історичним процесом, а не бути повністю йому підпорядкованою лише в тому випадку, «якщо мислення категоріями порядків витіснить мислення категоріями історичної неминучості» (Ойкен, В., 1995, сс. 302–303).

**Мета цього дослідження** – привернути увагу до уроків непу, як недостатньо вивчених й узагальнених у контексті розвитку економіки радянської України. Це дає змогу на базі глибшого пізнання історії суперечливої міжвоєнної доби краще зрозуміти сутність стратегічних перетворень, труднощів і прорахунків при їх здійсненні. В цьому вбачається повчальна можливість історичного досвіду.

Успадкований від УРСР господарчий потенціал як складова частина економічного комплексу СРСР опинився на переломному рубежі в час зламу соціально-економічних відносин на кшталт початку 1920-х рр. Сьогоднішній стан України потребує розробки важливого довгострокового стратегічного поступу, завдяки докорінній зміні форм мислення та методів господарювання.

**Методологічна основа дослідження** визначається діалектичним підходом до пізнання історичної реальності. Його засади спираються на універсальні принципи історизму та об'єктивності при висвітленні історичних явищ і процесів. Зазначені принципи реалізувалися в роботі через конкретні методи наукового дослідження – загальнонаукові (аналіз та синтез, класифікація, типологізація) та історичні (історико-типологічний, історико-генетичний, порівняльно-історичний). Застосування обраної методики дало змогу позбутися схематизму й суб'єктивізму, висвітлити проблему комплексно, а також розглянути внутрішні закономірності. Використання сучасної методологічної бази дозволило дослідити еволюцію поглядів вищого партійно-державного керівництва на співіснування з недержавним сектором економіки: від агресивного «хто кого» до побудови «ладу цивілізованих кооператорів», а згодом і здійснити крутий розворот до повної ліквідації багатукладності.

**Виклад основного матеріалу та результати.** Становище промисловості України на початок 1921 р. можна охарактеризувати одним узагальнюючим словом – глибока криза. Якщо в Західній Європі спад виробництва склав лише третину довоєнного рівня, то в Україні загальний випуск промислової продукції скоротився до 12% від довоєнного (Дев'ятий съезд Коммунистической партии большевиков Украины, 1926, с. 30). Надзвичайно проблемною була ситуація на індустріальному Донбасі. Працювала лише одна невелика домна на Петровському (Єнакіївському) металургійному

заводі. Виплавка чавуну складала 0,5% довоєнних обсягів (Диденко, Г.Д., 1962, с. 17). Через транспортну розруху Донбас виявився фактично відірваним від інших регіонів – кожного дня отримував лише один-два вагони з вантажами, замість звичайних 40–50. Пленум ЦК КП(б)У (січень 1921 р.), проаналізувавши ситуацію, констатував невтішні підсумки: становище на транспорті та у вугільній промисловості було охарактеризовано як «розвал катастрофічних розмірів» (Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1, 1976, с. 128).

Населення було позбавлено можливості отримувати навіть товари першої необхідності – вони перетворювалися на недосяжний дефіцит, що провокувало нечуване зростання цін. Кількість грошових знаків у обігу зросла за кілька воєнних років майже у 400 разів. При цьому реальна цінність грошей впала у 69 разів (За семь лет., 1924, с. 236). Щоб мати можливість вижити, міські мешканці масово мігрували до села. Підприємства стрімко, а іноді й безповоротно, втрачали кваліфіковану робітничу силу. Так, кількість вибійників скоротилася з 40 866 людей у 1913 р. до 14 060 у 1920 р., або майже втричі (Диденко, Г.Д., 1962. С. 29). Л. Троцький, який відвідав Донбас наприкінці 1920 р., зафіксував: «Становище Донбасу украй важке. Робітники голодують, одягу нема... Доводиться дивуватися тому, що робітники взагалі працюють». Зростала соціальна напруга: на державних підприємствах поширювалися страйки та «волинки» (Куромія, Г., 2002, сс. 180–182).

Критичний стан промисловості України став прямим наслідком Першої світової війни, поразки національно-визвольних змагань та радянської політики «воєнного комунізму». Ситуацію значно погіршила проведена за прикладом РСФРР урядом Радянської України економічно необґрунтована тотальна націоналізація промислового фонду. До кінця 1920 р. в Україні було націоналізовано майже 11 тис. підприємств, що безкінечно перевищувало можливості держави регулювати й налагоджувати виробничі процеси у різних галузях народного господарства. Голова Раднаркому Радянської Росії В. Ленін змушено визнав: «Ми наекспропріювали багато більше, ніж зуміли облічити, контролювати, управляти і т.ін.» (Ленін, В.І., Доповідь про нову економічну політику, 1974. Т. 44, с. 190). Все це зумовило неабиякі труднощі у промисловості: підприємства були зруйнованими, не мали відповідного на той час нового устаткування, бракувало палива, сировини, робочої сили. Катастрофічний стан економіки вимагав докорінного перегляду господарської політики.

Треба було відійти від «червоногвардійської атаки на капітал». Так, В. Ленін вирішив відступити від комуністичної практики. Партійне керівництво під тиском обставин було змушене піти на децентралізацію управління й роздержавлення промислових об'єктів. Таким чином, були переглянуті погляди на приватне підприємництво та кооперацію (яка, згідно з марксизмом, вважалась продуктом капіталізму) й було започатковано розробку правової бази їх функціонування. Все це сприяло створенню багатоукладної економіки (що на сучасному етапі закріплено в Конституції України, яка задекларувала непорушність приватної власності).

Важливо зазначити, що В. Ленін особисто протягом 1921–1922 рр. вважав, що неп – вимушений і тимчасовий відступ. Це, на його думку, було «всерйоз і надовго», але не назавжди. Звідси виникло питання: «Хто кого?» (Ленін, В.І., *Хто переможе – капіталіст чи радянська влада?*, 1974. Т. 44, сс. 153–155). Так гостро, навіть агресивно, лідер Радянської Росії ставив питання про долю радянської влади в умовах поживлення капіталістичних елементів і втрати надії на перемогу світової комуністичної революції. Отже, в умовах нової політики класова боротьба між пролетаріатом та буржуазією не відмінялася, змінювалися лише її форми. На зміну воєнному конфлікту прийшло політико-економічне протистояння. В. Ленін визначив умови функціонування приватної ініціативи лише в межах тимчасового відступу, лише в рамках «одчайдушної, шаленої, якщо не останньої... боротьби не на життя, а на смерть між капіталізмом і комунізмом» (Ленін, В.І., *Політичний звіт ЦК КП(б)*, 1975. Т. 45, с. 89). В руках держави залишилися домінуючі позиції такої боротьби – «командні висоти»: важка промисловість, земля, залізниця тощо. Крім того (і це стало визначальним фактором), політична влада була збережена за партією більшовиків.

Цікаво підкреслити, що навесні 1922 р. В. Ленін (а після його смерті – більшість правлячих кіл, серед них і партійно-державне керівництво України) вважав, що економічний відступ (так у цілому бачилася суть непу) закінчився. Такої офіційної точки зору дотримувалися історики та економісти аж до кінця 1980-х рр. (Історія народного господарства Української РСР. Т. 2, 1983, с. 105]. У дійсності тут ми, автори статті, бачимо первинний підхід В. Леніна до економічної політики як відхід від комуністичної практики періоду «воєнного комунізму». Це так званий «ранній неп» у В. Леніна в розумінні О. Бута (Бут, О., 1990, с. 20). Тут голова Раднаркому на ранньому етапі розробки непу вважав, що тільки колективна форма власності на селі, як це було записано у програмі правлячої пар-

тії, могла привести селян до соціалізму. Питання «Хто кого?», таким чином, ставилося між колективною (комуни, радянські господарства) власністю, яку йменували соціалістичною, та індивідуальним селянським господарством (абсолютна більшість сільського населення УСРР). В умовах «раннього непу» держава дозволяла продуктообмін лише в місцевому масштабі. Нова держава не шкодувала матеріальних ресурсів, проявила законодавчу ініціативу, доклала пропагандистських і організаторських зусиль у межах товарообмінної операції (боротьба з «мішечниками з півночі», за спекуляцію хлібом – до 5 років концтаборів). У непу В. Ленін вбачав спосіб швидкого відновлення дрібної промисловості, а за її допомогою – піднесення дрібного селянського господарства. Свободу обороту він розумів як свободу торгівлі, а свобода торгівлі означала назад до капіталізму. Свобода обороту та свобода торгівлі означала товарний обіг між окремими господарями: «Ми всі, хто вчився хоч би азбуки марксизму, знаємо, що з цього обороту і свободи торгівлі неминуче випливає поділ товаровиробника на власника капіталу і на власника робочих рук, поділ на капіталіста і на найманого робітника» (Ленін, В.І., *Доповідь про заміну продрозверстки натуральним податком*, 1974. Т. 43, с. 54). Лише наприкінці 1980-х рр. економісти й історики побачили, що в останніх ленінських роботах чітко проглядається відхід керівника радянського уряду від комуністичної теорії (на додаток до здійсненого раніше відходу від комуністичної практики).

Вже з травня 1921 р. почалося повернення під приватне управління і контроль (шляхом здачі в оренду) тих промислових підприємств, які держава більше не могла підтримувати. Великі підприємства, згідно з наказами Ради народних комісарів «Про проведення в життя початків нового економічного життя» від 9 серпня 1921 р. і «Основних положень про заходи щодо відбудови крупної промисловості і підняття і розвитку виробництва», затвердженими РПО 12 серпня 1921 р., переводилися на господарський (комерційний) розрахунок (Бут, О.М., Бондаренко, В.С., Нікітенко, К.В., 2008, с. 48). Дрібні та середні підприємства, згідно з постановою уряду від 5 липня 1921 р., дозволялося орендувати кооперативам, товариствам і окремим громадянам (Новая экономическая политика в промышленности. Сборник декретов, постановлений и инструкций, 1921, с. 42).

Пристаюючи до відбудови народного господарства, радянське керівництво прагнуло до економічного вирівнювання регіонів і в умовах централізованого планування економіки і суспільної власності на засоби виробництва радянське керів-

ництво мало можливість ефективно розв'язувати великі завдання. Західні дослідники в економіці радянської України розраховували на вивчення досвіду регіонального розвитку. В дійсності таких випадків були одиниці. Наприкінці 1980-х рр. серед 20,6 тис. членів American Economic Association був лише один, хто обрав українську економіку своєю спеціальністю (Коропецький, І.С., 1995, с. 5). Але, як мовиться, «був би початок».

Не минуло й пів року, як під тиском насамперед робітничого класу владні структури самі почали порушувати обмеження в економічних зв'язках між містом і селом. «Ранній НЕП» (за В. Леніном) почав сильно «кульгати». Грандіозна товарообмінна операція радянської влади перетворилася на практиці у «звичайну торгівлю», де селянин, незадоволений місцевим товарообігом, порушував радянське законодавство.

З переходом до непу гасло «колективізації села» довелося зняти. Априорні твердження про «велику ефективність комун» зависли у повітрі – у квітні 1922 р. лише 4,5 тис. З них три четвертини існували за рахунок різних пільг, переважну більшість серед українського селянства становили індивідуальні господарства, які виробляли товарне зерно.

Повідомлення місцевих органів, численні публікації, особливо в газеті «Правда» (завзятим читачем якої був В. Ленін) про незадоволення обмеженням селян «місцевим товарообміном» підсилювалося правовою дискримінацією та слабким кредитуванням приватних підприємств.

Аналіз досвіду господарчої роботи державного сектора показав помилковість положень перших років нової політики – «раннього непу»: держава, протиставляючи себе приватникам і кооператорам, фактично не роблячи між ними принципової різниці, поступалася недержавному сектору. Потужні державні заводи та фабрики для продовження виробничих процесів вимагали постійних дотацій. Ставлення до приватної ініціативи лише в рамках класової боротьби «хто кого» значно поглиблювало кризовий стан, насамперед, державної промисловості.

Такий перебіг подій не міг залишитися поза увагою В. Леніна. Наприкінці 1922 р. він почав підготовку матеріалів для виступу на IV Всеросійському з'їзді рад. Однак через хворобу, що загострилася, залишилися лише матеріали чернеток. Ознайомлення з чорновими матеріалами дослідника О. Бута привели до розуміння лєнінських міркувань (недооцінених Й. Сталіним і, надовго, партією). У січні 1923 р. були оприлюднені на шпальтах газети «Правда» під назвою «Про кооперацію» надиктовані головою Раднаркому

матеріали. В них В. Ленін сміливо замахнувся на «святая-святых», суть комуністичної доктрини. Він відійшов від марксистського місця та ролі кооперації, переглянув марксівський погляд на кооперацію, пропонуючи вбачати в ній «вихід з глухого кута», куди вела програма правлячої партії. Перегляд значення кооперації В. Леніним змінював усі погляди на соціалізм. Тепер докорінно змінювалося співвідношення сил у вирішенні суперечки «хто кого?». Кооператори в сільському господарстві, тобто основна маса одноосібних селян, разом з колгоспами і радгоспами мали виступати тепер суперниками заможних («куркульських») господарств. У промисловості державні трести разом з промисловою кооперацією, яка зароджувалася, мали довести свої переваги перед непманами, приватним капіталом. «Лад цивілізованих кооператорів мав стати соціалістичним суспільством з новим поглядом на ринкові відносини і на політику, пов'язану з ними» (Ленін, В.І., Про кооперацію. 1975. Т. 45, с. 357). У торговельній сфері держава і кооперативна торгівля мали виступати спільно проти приватної, непманівської. У такому вигляді, логічно, що після «раннього непу» В. Ленін вбачав «пізній неп», за визначенням дослідника О. Бута (Бут, О., 1990, с. 45).

Таким чином, соціалізм, який зміг би зжитися з ринком, мав стати схожим на той соціально-економічний лад, який був ідеалом західноєвропейських соціал-демократів, російських меншовиків і українських соціал-демократів ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Ленінська концепція ставала альтернативою закладеній у програмі РКП(б) стратегії соціально-економічного розвитку. Саме це зафіксував у практичній діяльності XIII з'їзд РКП(б). «Політика кредитних установ, – наголошувалося на з'їзді у травні 1924 р., – повинна бути спрямована на систематичне посилення позицій державних і кооперативних організацій» (КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК., 1979. Т. 3, с. 63).

Українське керівництво діяло в повній відповідності до отриманих вказівок, про що переконає аналіз стенограми VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У (травень 1924 р.). У своїй доповіді Генеральний секретар ЦК Е. Квірінг звернув увагу «на керівництво нашою банківською політикою для того, щоб банківську політику підпорядкувати загальним інтересам нашої політики, щоб банківський кредит направити, головним чином, в державне та кооперативне русло» (Бюлетень VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У., 1924, с. 23). Як бачимо, вперше чітко фіксується позиція влади в Україні щодо банківської політики – підтримка державної разом із кооперативною власністю.

Зауважимо, що важливою особливістю фінансово-кредитної політики держави був вибірковий підхід до фінансування підприємств різних форм власності. Так, у користуванні кредитами державні й кооперативні підприємства у другій половині 1920-х рр. мали преференції порівняно з приватними. Приміром, якщо наприкінці 1925 р. у Держбанку плата за короткостроковий кредит для приватників складала 13–14%, то для державних та кооперативних підприємств лише 10–11% (Фесенко, С., 1925, сс. 100–102). У той же час Промбанк з приватних підприємств отримував за надання кредиту 14–18%, а з державних та кооперативних – 12–16%. Для приватників також була значно підвищеною і комісія за обслуговування в банку (Кредитные учреждения и товарооборот, 1925, с. 4). Окрім того, давалася взнаки й загальна диспропорція у кредитуванні. У 1926 р. приватники одержали загальну кількість кредитів у 4,4 раза меншу, ніж кооперація, та в 16 разів меншу, ніж державні підприємства (Акуленко, В., 1927, с. 183).

Партійний ідеолог М. Бухарін послідовно й наполегливо відстоював ленінський погляд на розвиток кооперації. Він наголошував, що через конкуренцію державні й кооперативні підприємства будуть витіснити свого конкурента – приватний капітал. Урешті-решт розвиток ринкових відносин знищить сам себе, тому що державні підприємства і кооперація разом піднімуть під себе всі інші господарські форми (Бухарин, Н.И., 1988, с. 197). Після смерті В. Леніна оточення не сприйняло його ідей і продовжувало вперто обороняти старі марксистські позиції. Показова в цьому плані й доля видатного теоретика кооперації О. Чаянова – арешт у 1930 р., розстріл у 1937 р. І повне заперечення та заборона всієї наукової спадщини вченого (Чаянов, А.В., 1989, сс. 5–6), аж до реабілітації наприкінці 1980-х рр. Таким чином, «лад цивілізованих кооператорів» не зустрів належного розуміння й підтримки, неп продовжували вважати лише відступом, а кооперацію лише «формою зв'язку» (КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК., 1979, т. 3, с. 180).

Також зауважимо, що багато економічних понять у підрадянській Україні взагалі набували принципово іншого змісту. Так і не вдалося запровадити реальний госпрозрахунок. Була відсутня схема банкрутства державних підприємств, фактично вони отримали можливість працювати незважаючи ні на які ринкові закони. Показовою є резолюція XII конференції РКП(б): «Там, де закриття заводів означало б удар по політичній силі пролетаріату, підривало його основні кадри і вело до їх розпорощення, – там проведення жорсткої концен-

трації було б неприпустимою політичною помилкою» (КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК., 1979, т. 2, с. 499).

Так політична доцільність домінувала над вирішенням суто економічних проблем. Реформування вимагало глибинних демократичних перетворень суспільства і ринкових трансформацій. Однак демонополізація економіки України в умовах непу супроводжувалась абсолютною монополією правлячої партії на політичну владу. Відсутність відповідної політичної децентралізації лише ускладнювала ситуацію на всіх рівнях. Доволі часто «реформування» існувало тільки на папері, замінювалася лише назва, наповнення залишалось старим. Виступ Х. Раковського на VII Всеукраїнській партконференції яскраво ілюструє ситуацію: «Політика непу спинилася коло воріт трестів, а в трестах у певному розумінні проводиться далі стара гавкітська політика: наші окремі заводи, майстерні і т. ін. зовсім не поставлено на господарський розрахунок. Коли ви питаєте, як це мені трапилося в Луганську, у керівника паровозобудівного заводу, скільки коштує ваш паровоз – дорожче чи дешевше, ніж до війни, – він відповідає: у мене нема елементів, щоб зробити таку калькуляцію, я не знаю скільки коштує мій паровоз, бо машинотрест продає паровоз, машинотрест купує сировину, і в мене бракує елементів калькуляції. За таких умов бракує, отже, бажання зробити краще, ніж інші, зникає стимул...» (Кульчицький, С.В., 1996, с. 338).

Отже, утруднення відбудови були спричинені як об'єктивними, так і суб'єктивними обставинами: голод 1921–1923 рр., прорахунки у фінансово-кредитній політиці, помилки в соціально-економічній політиці уряду та незакінченість, половинчастість реформування гальмували відбудовчі процеси, призводили до фінансових ускладнень на державних підприємствах та, як наслідок, зростання соціальної напруги. Спровоковані правлячою партією «три кризи непу» Й. Сталін використав для наступу на кооперацію, на підприємців промисловості та заможних селян, для нападу на союзній конференції аграріїв-марксистів наприкінці 1920-х рр., коли він «послав неп до біса» (Бут, О., 1990, с. 120).

Фактичне ігнорування партійно-господарським керівництвом проблем кооперації, домінування формального підходу, призводило до консервації та поглиблення проблемного стану. Головний показник роботи – кількісне зростання кооперативів – відбувалось за рахунок відмови від первісної суті кооперування. Задум В. Леніна про «цивілізовану» кооперацію – залишився неприйнятним. Однією з останніх спробувала повернути увагу до ленінської статті «Про кооперацію» в її первісному зна-

ченні людина, яка найближче знала Володимира Ілліча – Н. Крупська. У січні 1929 р. зі сторінок газети «Правда», у випуску, присвяченому річниці смерті вождя, вона стверджувала, що стаття Леніна тлумачилась дуже по-різному. Це іноді призводило до повного спотворення її сенсу та повного ігнорування еволюції поглядів Леніна на кооперацію – фіксації виключно на його ранніх висловах та позиції (Крупская, Н. К., 1929, с. 4). У статті авторка відстоювала важливість кооперування. Н. Крупська наголошувала, що Ленін не виступав проти артілей і товариств, проти кооперування дрібних виробників. Це було пряме звернення до проблематики промислової кооперації.

Однак при цьому ані В. Ленін, ані його однодумці та послідовники не торкалися питання розробки правової бази функціонування кооперації в умовах радянського суспільства. Суспільства, що послідовно та неухильно наближалось до жорсткого тоталітаризму, з усіма властивими йому рисами, що виключали всі реальні можливості для функціонування будь-якої ринкової економічної моделі: жорсткою централізацією, директивним керуванням, деструктивною бюрократизацією, домінантою політичних чинників над економічною доцільністю і т. ін. Не було створено відповідних умов для втілення ленінського плану в життя: ні правових, ні політичних. Офіційний курс Й. Сталіна та його оточення був спрямований на посилення класової боротьби, що й озвучив народний комісар земельних справ УСРР А. Шліхтер у доповіді на Всеукраїнській конференції аграрників-марксистів. Акцентуючи на ленінських поглядах на проблемах кооперації, А. Шліхтер своєрідно тлумачив висновки і стверджував, що головною ідеєю вождя й головним чинником функціонування кооперації при соціалізмі має бути «послідовна і неухильна класова боротьба» (Шліхтер, А. Г., 1930, с. 19). Політичні ж опоненти з цього питання, в тому числі М. Бухарін та його прибічники, були звинувачені у «правому ухилі» та опортунізмі.

Окремо маємо акцентувати на тому, що в роботі системи кооперації були прямо зацікавлені українські національно-патріотичні сили, що пов'язували з нею перспективи вирішення національного питання. Так, український соціаліст А. Ільченко визначав кооперації провідну роль у боротьбі за національне відродження. Він наголошував, що розвинута кооперація створить потужну фабричну промисловість, вирішить проблеми безробіття (що зупинить вимушену еміграцію з України). І найголовніше, відіграє важливу просвітницьку роль, зокрема започаткує попит на інтелігентних освічених фахівців і тим сформує ринок для національної літератури і художніх виробництв – цих

найхарактерніших попутників національної культури (Кооперация в СССР за 10 лет, 1928, с. 226). Таким чином, у вступі до кооперативу національно свідомі громадяни вбачали створення платформи для поширення самостійницьких ідей.

Завданням же для Комунистичної партії було встановлення повного й всеохопного контролю над системою кооперації. Небезпеки були очевидні: приміром, на 5-й Миколаївській губернській конференції КП(б)У в листопаді 1921 р. наголошували: «Нашій партії особливо важко працювати в кооперації, тому що у нас дуже мало фахівців-кооператорів і кооперація була, головним чином, в руках меншовиків та есерів» (Задачи кооперации, 1921, с. 3). У Харкові, Полтаві, Одесі проходили наради КП(б)У, на яких регулярно фіксували загрозову для правлячої партії ситуацію в кооперації та акцентували на необхідності надання пильної уваги її політичному стану. Так, у 1920 р. скликано I Всеукраїнський з'їзд промислової кооперації. Знаковою була присутність на з'їзді вищого партійно-господарського керівництва республіки. Голова ВУЦВК Г. Петровський у своїй промові наголосив на великій ролі промкооперації у відбудові господарства України. Головне політичне завдання визначив нарком землеробства України Д. Мануїльський: «Ми будемо всіма силами боротися, щоб кооперація не стала тереном боротьби проти Радянської влади» (Журнал 1-го Всеукраїнського з'їзду промислової кооперації, арк. 4). Отже, головним визнавали визначення не економічних, а насамперед політичних умов співіснування кооперації та Радянської держави.

Численні перевірки-розслідування зосереджували на виявленні передусім політичних ворогів Радянської влади. Перевіркам підлягали, насамперед, керівні органи кооперації. Приміром, у червні 1928 р. було встановлено, що член Артемівської окружної промислової спілки І. Бродянский в минулому був власником заводу в Краматорську, після подій 1917 р. кудись зник, але згодом повернувся разом з денікінськими військами. Брав активну участь у роботі контррозвідки та «розправлявся» з робітниками та представниками Радянської влади (Ведомость о национальном составе населения Артемовского округа, переписка с правлением Всеукраинского Кооппромкредит союза о присылке инструкторов и опытных работников, арк. 19). У тому самому Артемівському окрузі було виявлено та репресовано «активного учасника петлюрівщини» – М. Зоріна (Постановления, циркуляры Укрсоюза с/х и кустарно-промышленной кооперации, центрального с/х банка СССР (копии) и др. о выполнении постановлений ВУЦИКА и СНК УССР о хлебозаготовках, о курсах инструкторов,



о реорганизации с/х союза в кредСоюз, о подготовке к весеннепосевной кампании, о заключении договоров с ин. рабочими в учреждениях СССР. Анкеты и характеристики сотрудников и др., арк. 47). Схожа ситуація була і в інших регіонах України.

В результаті проведених обстежень артілі, що не відповідали політико-економічним вимогам, ліквідовували. Кооператорів усували з орендованих промислових підприємств, припиняли виробничі процеси. Доходило до крайніх випадків, які були б абсолютно неможливі у правовій державі. Приміром, у Катеринославській губернії було розірвано договір на оренду млина з кооперативом «Пенота», що виконував усі договірні умови та у повному обсязі сплатив податки. Причиною стало повністю голослівне (без висування офіційних звинувачень у судовому порядку та наведення будь-яких доказів) обвинувачення правління в «контрреволюції» (Протоколи засідань Харьковского, Екатеринославского, Курского и др. экономсовещаний за февраль – август 1922 г., арк. 72).

Контроль за українськими національно-патріотичними силами ОДПУ здійснював постійно. Виявляли цілі групи та навіть «партії», що нібито перенесли свою боротьбу в кооперацію України. Так, у Харкові в лютому 1927 р. було заарештовано членів підпільної організації – так званої «Української мужицької партії», головними завданнями якої було відновлення суверенної української держави й повна передача влади до рук української дрібної буржуазії: «зростання добробуту й розвиток продуктивних сил держави вимагає того, аби економічна політика будувалася на принципах приватної власності і широкої приватної ініціативи». До «партії» (яка за даними ОДПУ нараховувала лише до 60 членів) входили відомі кооператори, в минулому активні українські діячі: Дмитро Колпук, Павло Височанський, Опанас Лебеденко. За матеріалами слідства, змовники проводили підпільну роботу з 1922 р., мали зв'язки з розгромленою «Кооперативною радою», яка намагалася провести своїх людей на керівні посади в кооперації. Незважаючи на взятую назву, «мужики» у складі партії не домінували, навпаки, всі затримані належали до інтелігенції – були відповідальними працівниками радянських установ: член секції Держплану професор Ф. Матвієнко-Гарний, референт Наркомфіну Ю. Ясницький, бухгалтер Українбанку І. Манченко, інспектор того самого банку Ф. Друзь та інші (Ченцов, В. В., 1999, сс. 119–120).

Для вирішення питання політичного домінування на всі керівні та відповідальні посади в системі кооперації впроваджували перевірені партійні кадри. У Харкові, Артемівську, Полтаві, Києві

відбулися партійні наради, де регулярно порушували питання «оздоровлення» (звісно, у вигідному для правлячої партії розумінні) стану кооперації. Були прийняті резолюції стосовно посилення контролю й нагляду за станом кооперації і створення з цією метою спеціальних ревізійних комісій. Київський окружний комітет партії, розглянувши питання про стан справ у промисловій кооперації, висунув пропозицію: «підсилити» кооперативи партійним активом. Протягом 1928/29 р. у промкооперацію округу було скеровано працювати 1300 комуністів і членів профспілки (Годовой отчет о работе предприятий местной промышленности округа за 1928/29 гг., арк. 74). Аналогічні рішення були прийняті Харківським, Одеським, Миколаївським і Полтавським комітетами партії. Наслідком виконання прийнятих рішень стало стрімке зростання партійного активу у складі промислових кооперативів України. Якщо в 1928 р. у складі членів кооперативних об'єднань було 3812 комуністів і комсомольців, то вже за рік відбулося збільшення майже вдвічі – 6308 людей (Промысловая кооперация в СССР в цифрах 1928/29 г., 1931, с. 36).

Окремо слід наголосити, що надзвичайно багато ускладнень виникало через те, що не було зроблено чіткої, обґрунтованої, спланованої політики непу. Аналіз історичного досвіду переконує, що реформи майже завжди були реакцією на ситуацію, а не формували її. Господарча розруха, зруйновані виробничі схеми, відсутність досвіду господарювання, продуманої законодавчої бази стосовно взаємовідносин із новими господарськими структурами, зокрема з недержавним сектором – все це мало наслідком багато в чому стихійний, анархічний характер регулювання на місцях відносин з недержавним сектором.

Відновлення ринкових стосунків, скоріше, можна назвати імітацією останніх. Відроджувалися вони лише номінально, фактично самі економічні поняття в підрядянському суспільстві набували іншого сенсу порівняно з довоєнним. Приміром, радянські керівники, визначаючи принципи податкової політики, акцентували увагу насамперед на її політичній, а не економічній складовій. «Система податкового обкладання... це така сама форма класової боротьби», – наголошував М. Бухарін (Бухарин, Н. И., 1988, с. 187). А Л. Каганович на пленумі ЦК КП(б)У (березень 1926 р.) вимагав від податкових органів дотримуватися не економічних ринкових законів, а агресивно класових принципів (Очередные задачи партии (из заключительной речи Л. М. Кагановича на пленуме ЦК КП(б)У, 1926, с. 2). Питання стимулюючої функції податкової системи, економічної раціональності та доцільності розглядали як другорядні, що призво-

дило до надзвичайно шкідливої «самодіяльності» на місцях. Місцеві функціонери, взявши на озброєння принципи «революційної свідомості», прагнули максимально обкласти податками недержавний сектор, при цьому нерідко свідомо ігноруючи законодавчу базу. Наскільки актуальною була проблема оподаткування в умовах т. зв. «пізнього непу» свідчать дані про те, що третина загальної суми податкових надходжень по Подільській губернії припадала на незаконні місцеві податки (Незаконные местные налоги и сборы, 1923, с. 9).

Отже, дрібні товаровиробники України – кустарі та ремісники – працювали в надзвичайно складних умовах. Труднощі виробничого процесу, сировинного забезпечення, збуту, конкуренція з боку державних підприємств – все це змушувало кустарів об'єднуватися в кооперативи. Втім, визначальним моментом стало те, що при цьому не створювалося нового соціального обличчя для промислових кооперативів – вони залишалися об'єднаннями приватних виробників. Так, одним із головних стримуючих факторів діяльності промкооперації стала невирішеність питання стосовно дрібного виробника. Було поширене ставлення до кустаря, як до прихованого ворога. Це регламентувалося законодавчими актами, позбавленням кустарів виборчих прав, оподаткуванням кустарів на рівні з великими приватними промисловцями. Окрім того, призводило до численних репресій з боку влади. Протягом непу в системі промкооперації України велася боротьба між державою та приватним виробником, що мала економічне, політичне та класове підґрунтя. Постійні «чистки» в рамках «боротьби за радянське обличчя» закінчувалися арештами, ліквідацією кооперативів і гальмували розвиток кооперації.

Всеохоплююче кооперування кустарів мало на меті їх пролетаризацію та одержавлення промислових кооперативів. Господарчі державні органи, взявши на себе функції головного керівника та координатора діяльності промкооперації: організаційної, господарської та іншої, водночас поставили її у принципову залежність від ідеологічно-політичних рішень. Так, тоталітарна система, підпорядкувавши кооперацію в політичному та організаційному відношеннях, фактично позбавила її первісної суті – приватногосподарського принципу. Промкооперація, залишаючись лише у номінальному вигляді кустарно-промислових артілей та товариств, втратила всі свої ключові ознаки реальної кооперативності. За цих умов потенційні можливості приватних виробників не мали шансів бути реалізовані в повному обсязі.

Втім, закони історичного розвитку доводять помилковість надмірної ідеологізації економіч-

них процесів. Так, ліквідовані рішенням другого Президента України Л. Кучми колективні господарства радянського зразка, з обов'язковим їх розпаюванням, і прийнятий нещодавно Верховною Радою України закон про земельну реформу привертають увагу до уроків непу. І звідси – все більше надається значення ролі малого та середнього бізнесу, за прикладом досвіду цивілізованого світу. В умовах пандемічної кризи цей бізнес зазнав найбільшої загрози існуванню. І у зв'язку з цим життя підштовхнуло найбільш винахідливих.

Приміром, у Жмеринці довгий час виробники металопродукції зверталися за дороговартісними послугами з металообробки у Вінницю. Сучасна ситуація підштовхнула до створення Жмеринського промислового кластера. Група дрібних підприємств об'єдналася для придбання необхідного обладнання для спільного користування. Зокрема, придбали новий листозгинальний гідравлічний прес. Після його встановлення розробили модель спільного користування: тепер кожен учасник кластера має заброньований один робочий день, коли об'єднання повністю завантажується його виробництвом. Як результат: скоротилися власні виробничі витрати та підвищилася якість виробів. У планах учасників кластера – купити лазерний станок із залученням грантів і власного співфінансування (Чадюк, М., 2021, с. 19).

Інший приклад: маленьке село Снітків на Вінничині з вимираючого поселення перетворилося в один неформальний кооператив, потужний осередок ягідного виробництва. Зауважимо, що почалося все з роздачі розсади і закупівлі ягід у людей, щоб дати місцевим мешканцям можливість працювати та заробляти вдома. Вони отримали можливість здійснити мрію патріотів 1920-х рр. – не шукати заробітків за кордоном, а жити вдома з родиною – тепер на зборі врожаю працюють і люди з сусідніх сіл. За підрахунками кандидата економічних наук, доцента Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ Г. Іванченко, загалом сьогодні в Україні офіційно функціонує понад 28 тис. кооперативів і 50 кластерів (Шуткевич, О., 2021, с. 10).

У стародавньому Барі на Поділлі гончарним промислом займалася майже третина населення. Барська кераміка за художньою значимістю вирізнялася серед вітчизняних гончарних осередків, й донині вироби прикрашають збірки провідних музеїв України, а також Кракова, Берліна та Санкт-Петербурга. На Всеукраїнській конференції з міжнародною участю в рамках проекту «Відродження традицій Барської кераміки v.2.0» (вересень 2021 р.) зазначили, що в добу радянського непу завдяки наданим можливостям ожили традиції та техніка

барських кераміків. Непмани забезпечили потреби населення керамічним посудом навіть далеко за межами краю. Але сталінське згортання непу, наступ на недержавних підприємців та «куркулів», Голодомор і репресії задавили традиції барських кераміків.

В умовах сучасної скрутної соціально-економічної ситуації, посиленої епідемією COVID-19, життя підштовхнуло народних майстрів відродити давнє ремесло. Так була відпрацьована техніка, описано і виготовлено орнаменти, що характерні стилістиці Барської кераміки. Йдеться про миски, тарілки, глечики і навіть значки та магніти. Виставка майстрів, приурочена до наукової конференції, засвідчила не лише високу оцінку майстерності керамістів, але й оголила серйозні організаційні проблеми. Безумовно, вітчизняні майстри заслуговують на серйозну підтримку Барської влади і місцевого самоврядування, громадських організацій краєзнавців, Українського культурного фонду, Союзу підприємців (Шуткевич, О., 2021, с. 12).

У селі Андріївка (Дніпропетровської області) в 2010 р. було створено один із перших в Україні сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: СДК «Добробут Андріївки», який займається заготівлею та збутом молока близько 150 виробників. У селі Маломиколаївці після закриття великої ферми, тракторної бригади і деяких підприємств лише одиниці з 278 мешканців села змогли стати фермерами. Більшість чоловіків пішли працювати на шахти, а чимало жінок лишилися без роботи. І саме тоді жінки пішли за реаліями – гарбуз є символом села, вирощуванням цього овочу займалися майже всі домогосподарства. Зусиллями місцевої громади був організований «Гарбуз#FEST» – міні-фестиваль з розпродажу смаколиків, серед яких найбільше всім жителям села і гостям із сусідніх місцевостей сподобалися цукати з гарбуза.

Тепер жінки Маломиколаївки на Дніпропетровщині виготовляють цукати на всі смаки – з дині, кавуна, сливи, моркви. Найбільший попит мають цукати саме з гарбуза. Частина коштів від заробітків віддають на благодійність, за іншу – розширюють виробничі та торговельні площі. Так було покладено початок підприємницькій справі – кооперативу «Герцєвські господині і господарі». Асортимент – різноманітні види цукатів з фруктів

та овочів, пастила з них, сухофрукти. Закупили обладнання, налагодили міні-виробництво з підсумками у «Герцєвському Shop'і» (Чадюк, М. 2021, с. 19). Подібних прикладів самоорганізації, реального встановлення «ладу цивілізованих кооператорів» в сучасних умовах можна навести багато.

**Висновки.** Таким чином, будь-яким інструментам ринкової економіки в умовах тоталітарного суспільства було дозволено існувати лише номінально. Несприйняття ідей В. Леніна, викладених у статті «Про кооперацію», впровадження бюрократично-адміністративних, репресивних заходів, втрата принципу добровільності призвели до того, що всі задекларовані заклики про підтримку кооперації мали надзвичайно низький рівень перетворення у конкретні справи. Гонитва за кількісними показниками приводила до створення кооперативів «згори» без урахування ситуації, необхідності й можливостей для їх подальшої праці. Боротьба за «радянське обличчя» кооперативів за таких умов призводила лише до арештів і майже повального закриття всіх обстежених підприємств.

Отже, сьогодні доводить актуальність уроків непу на післязавтра. По-перше, реалізація земельної реформи актуалізує конституційне право кожного громадянина на землю як національне багатство країни. По-друге, уряду, й особливо громадам, треба посилити аграрний сектор економіки як важливу складову національної безпеки та довгострокової стратегії країни. По-третє, уроки непу переконливо доводять, що фермерство, малий і середній бізнес – «основа-основ» будь-якого розвиненого суспільства, сьогодні знову (як і сто років тому) недооцінені. На вирішення цього завдання при органах місцевої влади і самоврядування належить актуалізувати (або відкрити) сектори з інформаційно-аналітичної допомоги фермерам, підприємцям і промисловцям, причому доцільно спиратися на історичний досвід 1920-х рр. по спрощенню процедури реєстрації та ліцензування суб'єктів підприємницької діяльності та фермерства. Таким чином, результати прискіпливого аналізу викликів та уроків непу зусиллями науковців і дослідників надихають малий бізнес і підприємців, націлюють інвесторів і вимагають активної підтримки влади.

### Бібліографічні посилання

Акуленко, В., 1927. Денежное обращение, кредит и банки. *Хозяйство Украины*, № 1, сс. 181–192.

Бондаренко, В., 2012. *Проблеми розвитку промисловості України в міжвоєнну добу (1921–1941 рр.): радянська історіографія*. Донецьк: ДонНУ.

Бут, О. М., 1990. *Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки: монографія*. Київ: Либідь.

Бут, О. М., Бондаренко, В. С., Нікітенко, К. В., 2008. *Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.): монографія*. Донецьк: Юго-Восток.

- Бут, О. М., Добров, П. В., 2002. «Економічна контр-революція» в Україні в 20–30-ті роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. Вид. друге, випр. і доп., з іл. Донецьк: Укр НТЕК.
- Бухарин, Н., 1988. *Избранные произведения* / ред. Г.Л. Смирнов; Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Москва: Политиздат.
- Бюлетень VIII Всеукраїнської конференції КП(б) У. Стенограма, 1924. Харків: Пролетарий.
- Ведомость о национальном составе населения Артемовского округа, переписка с правлением Всеукраїнського Кооппромкредит союзу о присылке инструкторов и опытных работников. Спр. 2. Оп. 1. Ф. Р-1511. Донецьк: Державний архів Донецької області.
- Витанович, І., 1964. *Історія українського кооперативного руху: із праць Історично-Філософської Секції НТШ*. Нью-Йорк: Товариство української кооперації.
- Гимпельсон, Е., 2000. *НЭП и советская политическая система. 20-е годы*. Москва: Институт российской истории РАН.
- Годовой отчет о работе предприятий местной промышленности округа за 1928/29 гг. Спр. 423. Оп. 2. Ф. 709. Київ: Державний архів Київської області.
- Дэвис, Р. У., 1990. Нэп и современность. *Коммунист*, № 8, сс. 75–84.
- Девятый съезд Коммунистической партии большевиков Украины. *Стенографический отчет*, 1926. Харків: Пролетарий.
- Диденко, Г. Д., 1962. *Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925)*. Київ: АН УССР.
- Журнал 1-го Всеукраїнського з'їзду промислової кооперації. Спр. 259. Оп. 1. Ф. 3040. Київ: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- Задачи кооперации. *Бюллетень 5-й Николаевской губконференции КП(б)У*. 1921, № 3, с. 3.
- За семь лет, 1924 / под ред. Невского В.И. Ленинград: Госиздат.
- Історія народного господарства Української РСР: у 3-х т., 4-х кн. Т. 2. *Створення соціалістичної економіки (1917–1937 рр.)*, 1983 / голов. ред. І.І. Лукінов. Київ: Наукова думка.
- Калініченко, В. В., 1997. *Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження*. Харків: Основа.
- Кейнс, Д. Беглый взгляд на Россию – 1925 г., 1991. *Социологические исследования*, № 7, сс. 137–149.
- Колесник, В. Ф., Коцур, В. П., Коцур, Г. Г., 2002. *Історіографія нової економічної політики в Українській СРР: монографія*. Київ: Хрещатик.
- Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1979. Т. 2. Київ: Політвидав України.
- Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1979. Т. 3. Київ: Політвидав України.
- Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т., 1976. Т. 1. Київ: Політвидав України.
- Кооперация в СССР за 10 лет, 1928. Москва: Комм. академия.
- Коропецький, І. С., 1995. *Децо про минуле, недавнє минуле та сучаснє української економіки*. Київ: Либідь.
- Кредитные учреждения и товарооборот, 1925, червня 20. *Український економіст*, с. 4.
- Крупская, Н. К., 1929, 20 січня. Ильич о колхозном строительстве. *Правда*, с. 4.
- Кульчицький, С. В., 1996. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.)*. Київ: Основи.
- Кульчицький, С., 2013. *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі*. Кн. 1. Київ: Темпора.
- Кульчицький, С. В., 1999. *Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)*. Київ: Альтернативи.
- Кульчицький, С. В., 1995. *УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії*. Київ: Наукова думка, видавництво НАН України.
- Куромія, Гіроакі, 2002. *Свобода і терор у Донбасі (українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і рр.)*. Київ: Основи.
- Ленін, В. І., 1974. Хто переможе – капіталіст чи радянська влада? *Повне зібрання творів В.І. Леніна*. Т. 44, сс. 153–155.
- Ленін, В. І., 1974. Доповідь про заміну продрозверстки натуральним податком. 15 березня: Х з'їзд РКП(б). 8–16 березня 1921 р. *Повне зібрання творів В.І. Леніна*. Т. 43, сс. 171–178.
- Ленін, В. І., 1974. Доповідь про нову економічну політику. *Повне зібрання творів В.І. Леніна*. Т. 44, сс. 185–204.
- Ленін, В. І., 1975. Політичний звіт ЦК КП(б). *Повне зібрання творів В.І. Леніна*. Т. 45, сс. 65–109.
- Ленін, В. І., 1975. Про кооперацію. *Повне зібрання творів В.І. Леніна*. Т. 45, сс. 351–358.
- Лихолобова, З.Г., 1992. Частное предпринимательство в промышленности и торговле в условиях непа. *Нові сторінки історії Донбасу. Збірник наукових статей*. Кн. 2, сс. 3–22.
- Лях, С. Р., 1990. *Наймана праця в сільському господарстві України в умовах НЕПУ*. Київ: Вища школа.
- Моргун, О., 1966. *Нарис історії промислової операції України*. Мюнхен: УВУ, Права і суспільно-економічних наук.
- Незаконные местные налоги и сборы. 1923. *Финансовый вестник*, № 2, сс. 8–11.
- Нікітенко, К. В., 2007. *Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.)*: дис... канд. іст. наук. Донецький національний університет, Донецьк.
- Нікітенко, К. В., 2013. *Функціонування кредитно-банківської системи УСРР (1921–1939)*: дис. ... д-ра іст. наук. Нац. акад. наук України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства, Львів.

Никольський, В. Н., Изюмов, В. И., 1992. *НЭП в Донбассе. Историческое исследование*. Донецк: Городская типография.

Нізова, Л. В., 1993. *Промислова кооперація на Україні (з історії малого бізнесу)*. Київ: Інститут історії України.

*Новая экономическая политика в промышленности: сборник декретов, постановлений и инструкций*, 1921. Москва: ВСНХ.

Ойкен, Вальтер, 1995. *Основные принципы экономической политики*. Москва: Прогресс Универс.

Очередные задачи партии (из заключительной речи Л. М. Кагановича на пленуме ЦК КП(б)У, 1926, 8 квітня. *Украинский экономист*, с. 2.

Поляков, Ю. А., Дмитренко, В. П., Щерб, Н. В., 1982. *Новая экономическая политика: разработка и осуществление*. Москва: Политиздат.

Постановления, циркуляры Укр. союза с/х и кустарно-промышленной кооперации, центрального с/х банка СССР (копии) и др. о выполнении постанов ВУЦИКА и СНК УССР о хлебозаготовках, о курсах инструкторов, о реорганизации с/х союза в кред. Союз, о подготовке к весеннепосевной кампании, о заключении договоров с ин. рабочими в учреждениях СССР. Анкеты и характеристики сотрудников и др. Спр. 3. Оп. 1. Ф. Р-1516. Донецьк: *Державний архів Донецької області*.

*Промысловая кооперация в СССР в цифрах 1928/29 г.*, 1931. Москва: Политиздат.

Протоколы заседаний Харьковского, Екатеринославского, Курского и др. экономсовещаний за февраль – август 1922 г. Спр. 22. Оп. 1. Ф. Р-3873. Полтава: *Державний архів Полтавської області*.

*Россия эпохская*, 2002 / под общ. ред. Акад. А. Н. Яковлева. Москва: Новый хронограф.

Сушко, О. О., 2003. *Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929)*. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова.

Фесенко, С., 1925. Украинские банки и их ближайшие перспективы. *Хозяйство Украины*, № 7–8, сс. 95–109.

Чадюк, М., 2021, 9 березня. Як перетворити виклики на можливість. *День*, с. 19.

Чаянов, А. В., 1989. *Избранные произведения*. Москва: Московский рабочий.

Ченцов, В. В., 1999. *Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті рр.* Тернопіль: Збруч.

Шліхтер, А. Г., 1930. *Проблеми соціалістичної реконструкції сільського господарства*. Харків: Держвидав України.

Шуткевич, О., 2021, 9 лютого. Історія успіху трьох. Як кооперація зусиль, інтересу та ресурсів стала шансом для розвитку малого бізнесу на Вінниччині. *День*, с. 10.

Шуткевич, О., 2021, 15 вересня. На Вінниччині провели всеукраїнську наукову конференцію, присвячену Барській кераміці. *День*, с. 12.

## References

Akulenko, V., 1927. Denezhnoe obraschenie, kredit i banki [Money circulation, credit and banks]. *Hozyaystvo Ukrainyi* [Economy of Ukraine], No 1, pp. 181–192 (in Russian).

Bondarenko, V., 2012. Problemy rozvytku promyslovosti Ukrainy v mizhvoiennu dobu (1921–1941 rr.): radians'ka istoriohrafia [Problems of industrial development in Ukraine in the interwar period (1921–1941): Soviet historiography]. Donets'k: DonNU (in Ukrainian).

But, O. M., 1990. Problemy upravlinnia promyslovistiu: istorychnyj dosvid i uroky: monohrafia [Problems of industrial management: historical experience and lessons]. Kyiv: Lybid' (in Ukrainian).

But, O. M., Bondarenko, V. S., Nikitenko, K. V., 2008. Nederzhavnyj sektor promyslovosti Ukrainy v umovakh novoi ekonomichnoi polityky (1921–1928 rr.): monohrafia [The non-state sector of industry of Ukraine under the conditions of the New Economic Policy (1921–1928)]. Donets'k: Yuho-Vostok (in Ukrainian).

But, O. M., Dobrov, P. V., 2002. «Ekonomiczna kontrevoliutsiia» v Ukraini v 20–30-ti roky XX stolittia: vid novykh dzherel do novoho osmyslennia [Economic counterrevolution in Ukraine in the 20s–30s of the 20<sup>th</sup> century: from new sources to new understanding]. Vyd. druhe, vypr. i dop., z il. Donets'k: Ukr NTEK (in Ukrainian).

Buharin, N., 1988. *Izbrannyye proizvedeniya* [Selected works] / red. G. L. Smirnov; Institut marksizma-leninizma pri TsK KPSS. Moskva: Politizdat (in Russian).

*Byuleten VIII Vseukrainskoy konferentsii KP(b)U. Stenogramma* [Bulletin of the VIII All-Ukrainian Conference

of the Communist Party of the Bolsheviks of Ukraine. Transcript], 1924. Harkov: Proletariy (in Russian).

Vedomost o natsionalnom sostave naseleniya Artemovskogo okruga, perepiska s pravleniem Vseukrainskogo Kooppromkredit soyuza o prisyilke instruktorov i opytnykh rabotnikov [A statement on the ethnic composition of the population of Artyomovsk District, correspondence with the board of the All-Ukrainian Cooppromcredit Union about sending instructors and experienced workers]. File 2. Inventory 1. Fund R-1511. Donetsk: *Derzhavnyy arkhiv Donets'koi oblasti* [State archives of Donetsk region] (in Russian).

Vytanovych, I., 1964. *Istoriia ukrains'koho kooperativnoho rukhu: iz prats' Istorychno-Filosofichnoi Sektsii NTSh* [History of the Ukrainian cooperative movement: from the works of the Historical and Philosophical Section of the NTSh]. N'iu-Jork: Tovarystvo ukrains'koi kooperatsii (in Ukrainian).

Gimpelson, E., 2000. NEP i sovetskaya politicheskaya sistema. 20-e godyi. [The NEP and the Soviet political system. The twenties.]. Moskva: Institut rossiyskoy istorii RAN (in Russian).

Godovoy otchet o rabote predpriyatiy mestnoy promyshlennosti okruga za 1928/29 gg. [Annual report on the work of the local industry enterprises of the district 1928/1929]. File 423. Inventory 2. Fund 709. Kyiv: *Derzhavnyy arkhiv Kyivs'koi oblasti* [State archives of Kyiv region] (in Russian).

Devis, R. U., 1990. Nep i sovremennost [NEP and modernity]. *Kommunist* [Communist], No 8, pp. 75–84 (in Russian).

Devyatyy s'ezd Kommunisticheskoy partii bolshevikov Ukrainyi. Stenograficheskiy otchet [*The Ninth Congress of the Communist Party of the Bolsheviks of Ukraine. Verbatim report*], 1926. Harkov: «Proletariy» (in Russian).

Didenko, G.D., 1962. Rabochiy klass Ukrainyi v godyi vosstanovleniya narodnogo hozyaystva (1921–1925) [*The working class of Ukraine during the years of the restoration of national economy (1921–1925)*]. Kyiv: AN USSR (in Russian).

Zhurnal 1-ho Vseukrayins'koho z'yizdu promyslovoyi kooperatsiyi [Journal of the 1st All-Ukrainian Congress of Industrial Cooperation]. File 259. Inventory 1. Fund 3040. Kyiv: Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [*Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*] (in Russian).

Zadachi kooperatsii [The aims of cooperation], 1921. *Byulleten 5-j Nikolaevskoy gubernatorial konferentsii KP(b)U* [*Bulletin of the 5<sup>th</sup> Mykolaiv gubernatorial conference of the CP(b)U*]. No 3, p. 3. (in Russian).

*Za sem' let* [*For seven years*] / pod red. Nevskogo V.I., L.: Gosizdat (in Russian).

Istoriia narodnogo hospodarstva Ukrain's'koi RSR [History of the national economy of the Ukrainian SSR], 1883. vol. 2. *Stvorennia sotsialistychnoi ekonomiky (1917–1937 rr.)*. [*The creation of the socialist economy (1917–1937 rr.)*] / Holov. red. I.I. Lukinov. Kyiv: Naukova dumka.

Kalinichenko, V.V., 1997. *Selians'ke hospodarstvo Ukrainy v period nepu: istoryko-ekonomichne doslidzhennia* [*Peasant economy of Ukraine during the NEP: a historical and economic study*]. Kharkiv: Osnova (in Ukrainian).

Keyns, D., 1991. Beglyiy vzglyad na Rossiyu – 1925 g. [A quick glance at Russia – 1925 y.]. *Sotsiologicheskie issledovaniya* [*Sociological research*], No 7, pp. 137–149 (in Russian).

Kolesnyk, V.F., Kotsur, V.P., Kotsur, H.H., 2002. *Istoriografiiia novoi ekonomichnoi polityky v Ukrain's'kij SRR: monohrafiia* [*Historiography of the New Economic Policy in the Ukrainian SSR*]. Kyiv: Khreschatyk (in Ukrainian).

*Komunistychna partiia Radians'koho Soiuzu v rezolutsiakh i rishenniakh z'izdiv, konferentsij i plenumiv TsK* [*The Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee*], 1979. Vol. 2. Kyiv: Polityvdav Ukrainy (in Ukrainian).

*Komunistychna partiia Radians'koho Soiuzu v rezolutsiakh i rishenniakh z'izdiv, konferentsij i plenumiv TsK* [*The Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee*], 1979. Vol. 3. Kyiv: Polityvdav Ukrainy (in Ukrainian).

*Komunistychna partiia Ukrainy v rezolutsiakh i rishenniakh z'izdiv, konferentsij i plenumiv TsK* [*The Communist Party of Ukraine in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee*], 1976. Vol. 1. Kyiv: Polityvdav Ukrainy (in Ukrainian).

*Kooperatsiya v SSSR za 10 let* [*Cooperation in the USSR for 10 years*], 1928. Moskva: Komm. akademiya (in Russian).

Koropec'kij, I.S., 1995. *Deshcho pro mynule, nedavnye mynule ta suchasne ukraiyins'koyi ekonomiky* [*Something*

*about the past, recent past and present of the Ukrainian economy*]. Kyiv: Libid' (in Ukrainian).

Kreditnye ucherezheniya i tovarooborot [Credit institutions and commodity turnover], 1925, chervnya 20. *Ukrainskij ekonomist* [*Ukrainian economist*], p. 4 (in Russian).

Krupskaya, N.K., 1929, sichnya 20. Il'ich o kolkhoznom stroitel'stve [Ilyich on collective farm construction]. *Pravda* [*Truth*], p. 4 (in Russian).

Kulchickij, S., 1996. *Komunizm v Ukrayini: pershe desyaty richchya (1919–1928 rr.)* [*Communism in Ukraine: the first decade (1919–1928)*]. Kyiv: Osnovy (in Ukrainian).

Kulchickij, S., 2013. *Chervonnyy vyklyk. Istoriya komunizmu v Ukrayini vid yoho narodzhennya do zahybely* [*The Red challenge. The history of communism in Ukraine from its birth to its death*]. Book 1. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).

Kulchickij, S.V., 1999. *Ukrayina mizh dvoma vijnamy (1921–1939 rr.)* [*Ukraine between the two wars (1921–1939 rr.)*]. Kyiv: Alternativi (in Ukrainian).

Kulchickij, S.V., 1995. *USRR v dobu novoyi ekonomichnoyi polityki (1921–1928 rr.): Sproba pobudovy kontseptual'nykh zasad real'noyi istoriyi* [*The Ukrainian SSR during the new economic policy period (1921–1928): An attempt to build the conceptual foundations of real history*]. Kyiv: «Naukova dumka», vidavnistvo NAN Ukrayini (in Ukrainian).

Kuromiia, Hiroaki, 2002. *Svoboda i teror u Donbasi (ukraiyins'ko-rosijs'ke prykordonnia, 1870–1990-i rr.)* [*Freedom and terror in Donbas (Ukrainian-Russian border, 1870–1990s)*] Kyiv: Osnovi (in Ukrainian).

Lenin, V.I., 1974. Khto peremozhe – kapitalist chy radyans'ka vlada? [Who will win – the capitalist, or the Soviet government?]. *Povne zibrannya tvoriv V.I. Lenina* [*Complete collection of works by V.I. Lenin*], vol. 44, pp. 153–155 (in Ukrainian).

Lenin, V.I., 1974. Dopovid' pro zaminu prodrozverstky natural'nym podatkom [Report on the replacement of the prodrazvyorstka with the natural tax]. *Povne zibrannya tvoriv V.I. Lenina* [*Complete collection of works by V.I. Lenin*], vol. 43, pp. 171–178 (in Ukrainian).

Lenin, V.I., 1974. Dopovid' pro novu ekonomichnu polityku [The report on the New Economic Policy]. *Povne zibrannya tvoriv V.I. Lenina* [*Complete collection of works by V.I. Lenin*], vol. 44, pp. 185–204 (in Ukrainian).

Lenin, V.I., 1975. Politychnyy zvit TsK KP(b) [The political report of the Central Committee of the CP(b)]. *Povne zibrannya tvoriv V.I. Lenina* [*Complete collection of works by V.I. Lenin*], vol. 45, pp. 65–109 (in Ukrainian).

Lenin, V.I., 1975. Pro kooperatsiyu [On cooperation]. *Povne zibrannya tvoriv V.I. Lenina* [*Complete collection of works by V.I. Lenin*], vol. 45, pp. 351–358 (in Ukrainian).

Liholobova, Z.G., 1992. Chastnoe predprinimatel'stvo v promyshlennosti i torgovle v usloviyakh NEPa [Private entrepreneurship in industry and trade under the NEP]. *Novi storinki istoriyi Donbasu. Zbirnik naukovih statej* [*New pages in the history of Donbass. Collection of scientific articles*]. Book 2, pp. 3–22 (in Russian).

Lyah, S.R., 1990. *Naymana pratsya v sil's'komu hospodarstvi Ukrayiny v umovakh NEPu* [*Hired labor in*

*Ukrainian agriculture under the NEP*. Kyiv: Visha shkola (in Ukrainian).

Morgun, O., 1966. *Narys istoriyi promyslovoyi kooperatsiyi Ukrayiny* [Essay on the history of industrial cooperation in Ukraine]. Myunhen: UVU, Prava i suspilno-ekonomichnih nauk (in Ukrainian).

Nezakonnnye mestnye nalogi i sbory [Illegal local taxes and fees], 1923. *Finansovyy vestnik* [Financial Gazette]. No 2, pp. 8–11 (in Russian).

Nikitenko, K.V., 2007. *Nederzhavnyj sektor promyslovosti Ukrayini v umovah novoyi ekonomichnoyi polityki (1921–1928 rr.)* [Industrial unpublic sector of Ukraine in the conditions of the new economic policy (1921–1928)]: Ph.D. (History) thesis. DonNU, Doneck (in Ukrainian).

Nikitenko, K.V., 2013. *Funktsionuvannya kredytno-bankivs'koyi systemy URSR (1921–1939)* [The state of the credit and banking system of the USSR (1921–1939)]: Ph.D. (History) thesis. Nac. akad. nauk Ukrayini, In-t ukrayinoznav. im. I. Krip'yakevicha, In-t narodoznav, Lviv (in Ukrainian).

Nikolskij, V.N., Izyumov, V.I., 1992. *NEP v Donbasse. Istoricheskoe issledovanie* [NEP in Donbas: a historical study]. Doneck: Gorodskaya tipografiya (in Russian).

Nizova, L.V., 1993. *Promyslova kooperatsiya na Ukrayini (z istoriyi maloho biznesu)* [Industrial cooperation in Ukraine (on the history of small business)]. Kyiv: Institut istoriyi Ukrayini (in Ukrainian).

Novaya ekonomicheskaya politika v promyshlennosti. Sbornik dekretov, postanovleniy i instruktsiy [The New Economic Policy in industry. A collection of decrees, regulations and instructions], 1921. Moskva: VSNH (in Russian).

Ojken, Valter, 1995. *Osnovnye printsipy ekonomicheskoy polityki* [The main principles of economic policy]. Moskva: Progress Univers. (in Russian).

Ocherednye zadachi partii (iz zaklyuchitel'noy rechi L.M. Kaganovicha na plenum TsK KP(b)U) [The next goals of the party (from the closing speech of L.M. Kaganovich at the plenum of the Central Committee of the CP(b)U)], 1926, kvitnya 8. *Ukrainskij ekonomist* [Ukrainian economist]. P. 2 (in Russian).

Polyakov, Yu.A., Dmitrenko, V.P., Sherb, N.V., 1982. *Novaya ekonomicheskaya politika: razrabotka i osushchestvlenie* [The New Economic Policy: design and implementation]. Moskva: Politizdat (in Russian).

Postanovleniya, tsirkulyari Ukr. soyuza s/h i kustarno-promyshlennoy kooperatsii, tsentralnogo s/h banka SSSR (kopii) i dr. o vyipolennii postanov VUTsIKA i SNK USSR o hlebozagotovkah, o kursah instruktorov, o reorganizatsii s/h soyuza v kred. Soyuz, o podgotovke k vesenneposevnoy kampanii, o zaklyuchenii dogovorov s in. rabochimi v uchrezhdeniyah SSSR. Ankety i charakteristiki sotrudnikov i dr. [Resolutions and proclamations of the Ukrainian union of agricultural and handicraft-industrial cooperation, the central agricultural bank of the USSR (copies), etc. on the implementation of the decisions of the All-Ukrainian

Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR on grain procurements, on the courses of instructors, on the reorganization of the Agricultural Union into the Credit Union, on the preparation for the spring sowing campaign, on the conclusion of agreements with foreign in the institutions of the USSR. Employee profiles and characteristics, etc.]. File 3. Inventory 1. Fund R-1516. Donetsk: *Derzhavnyj arkhiv Donets'koi oblasti* [State archives of Donetsk region] (in Russian).

*Promyslovaya kooperatsiya v SSSR v tsifrah 1928/29 g.* [Industrial cooperation in the USSR in figures 1928/29], 1929. Moskva: Politizdat. (in Russian).

Protokoly zasedaniy Khar'kovskogo, Ekaterinoslavskogo, Kurskogo i dr. ekonomsoveshchaniy za fevral'-avgust 1922 g. [Minutes of meetings of Kharkov, Yekaterinoslav, Kursk and other economic conferences in February-August 1922]. Fol 22. Inventory 1. Fund R-3873. Poltava: *Derzhavnyj arkhiv Poltavs'koi oblasti* [State archives of Poltava region] (in Russian).

*Rossiya nepovskaya*, 2002. [The NEP Russia] / pod obshej redakciej akademika A.N. Yakovleva. Moskva: Novyy hronograf (in Russian).

Sushko, O.O., 2003. *Nepmany: sotsial'no-istorychnyy typ pryvatnykh pidpryyemstiv v USRR (1921–1929)* [The Nepmans: a socio-historical type of private entrepreneurs in the Ukrainian SSR (1921–1929)]. Kyiv: Nac. ped. un-t im. M.P. Dragomanova (in Ukrainian).

Fesenko, S., 1925. *Ukrainskie banki i ikh blizhayshe perspektivy* [Ukrainian banks and their immediate prospects]. *Hozyajstvo Ukrainy* [Economy of Ukraine]. No 7–8, pp. 95–109 (in Russian).

Chadyuk, M., 2021, bereznya 9. *Yak peretvoriti vikliki na mozhlyvist'* [How to turn calls into opportunities]. *Den' [Day]*. P. 19 (in Ukrainian).

Chayanov, A.V., 1989. *Izbrannye proizvedeniya* [Selected works]. Moskva: Moskovskij rabochij (in Russian).

Chentsov, V.V., 1999. *Politychni represii v Radians'kij Ukraini v 20-ti rr.* [Political repression in Soviet Ukraine in the 1920s] Ternopil': Zbruch (in Ukrainian).

Shlikhter, A.H., 1930. *Problemy sotsialistychnoi rekonstruktsii sil's'koho hospodarstva* [Problems of Socialist reconstruction of agriculture]. Kharkiv: Derzhvydav Ukrainy (in Ukrainian).

Shutkevych, O., 2021, 9 liutoho. *Istoriia uspihku tr'okh. Yak kooperatsiia zusy'l', interesu ta resursiv stala shansom dlia rozvytku maloho biznesu na Vinnychchyni* [The success story of the three. How cooperation of efforts, interest and resources turned into a chance for small business development in Vinnytsia region]. *Den' [Day]*, p. 10 (in Ukrainian).

Shutkevych, O., 2021, 15 veresnia. *Na Vinnychchyni provely vseukrains'ku naukovu konferentsiiu, prysviachenu Bars'kij keramitsi* [September 15. All-Ukrainian scientific conference dedicated to Bars'ka ceramics was held in Vinnytsia region]. *Den' [Day]*, p. 12 (in Ukrainian).